

NÉHÁNY IRODALOMTÖRTÉNETI ADAT

A HAZAI TELEPÍTÉS KÉRDÉSÉHEZ.

I.

Köztudomásu tény, hogy bazánk népessége, s az ez alapon nyugvó munka-ereje az ország természeti kincseinek kellő eredménnyel való kiaknázására, s egyáltalában belterjesb gazdasági élet és fejlődés előidézésére elégtelen, távolról sem megfelelő. — Felismertetett e hiány már legelső királyaink által, a midőn az ország lakosságát idegenek betelepítése által szaporítani törekedtek; foglalkodtatá századokon át mindazokat, kik a nemzet anyagi felvirágzását szívrükön hordozák; s hogy ismételve a mult század vége felé telepítési kísérletek s pozitív intézkedések történtek a nevezett hiány pótlására, említeni felesleges.

E praktikus iránylattal szemben, nem érdektelen egy rövid pillantást arra is vetni: hogyan jutott a szóban forgó telepítés és gyarmatosítási ügy kifejezésre közgazdasági és publicistikus eszmefejlődésünkben, jelesül irodalmunkban; kik voltak azon honfiaink, a kik anyagi érdekeink s gazdasági állapotaink körüli elmélkedéseikben és irataikban e tárgynak is szenteltek figyelmet, s tolmácsainl szolgáltak egész nemzetgazdaságunk ez egyik legnagyobb s legégetőbb szükségletének. — A t. Akademia statistikai és nemzetgazdasági bizottságát ép most foglalkodtató feladvány ez utóbb érintett részének némi kiegészítéséhez kívánok a jelen igénytelen sorokban némi adalék k al járulni; megjegyezvén, miszerint mellözve a régibb időbeli eszmemozgalmat, csak a mult század végén megindult fejlődéssel kezdem az átnézetet; másfelül azt, hogy nem

lehetvén czélom a szakirodalom részleteibe való ereszkedés, annak csak egy-két kiválóbb mozzanatát, illetve képviselő-jét vélem feltüntetendőnek.¹⁾

II.

A gyarmatosítás kérdése a XVIII-ik század utolsó éveitől kezdve napjainkig szakadatlanul foglalkodtatta az elméket (valamint külföldön is) hazánkban. Időrendi sorban szemlélve nemzeti eszmefejlődésünk ez irányban való jelentékenyebb mozzanatait, először is: az 1790/91-diki országgyűlés folyama alatt s az ennek befejezte után közvetlenebbül érvényre jutott nézetekkel találkozunk. Általános volt jelesen a meggyőződés (melynek több oldalúlag határozott kifejezés is kölcsönöztetett), hogy Magyarország, gyér népessége és munkáskezekben hiányánál fogva sem a földmivelés, sem a müipar terén elő nem haladhat, és hogy azért, egyebek közt, a könnyü összekelhetés akadályai elhárítandók, a gyermekek ápolására a szegényebb osztályokban nagyobb gond fordítandó, mindenekfelett pedig a népességnek részint külföldről való bevándorlások megkönnyítése általi szaporodása, részint belföldi telepítés segélyével való helyesb megosztása mozdítandó elő. Feltalálni ennek nyilvánulását egyebek közt az 1890/91-ki országgyűlés 67-ik törvényczikke alapján kiküldött urbértügyi deputatio munkálatának I-ső része 217. s k. l., továbbá az ügynev. Systema Elaborat. in Comercia-libus 34. s k. l., Schwartner ismeretes statistikája I. köt. 114. s k. old., sőt magának a nevezett országgyűlés Diariumának 285. s k., és Actáinak 395-dik oldalán; utóbbi helyeken határozott hangsúlyozásával a belgyarmatosítás megfelelőbb s azért kívánatosb rendszerének, nemkülönben annak is, hogy ez utóbbival egyidejüleg a földműves osztály társadalmi állapota javítását s különösen a teljes költözködési szabadság keresztülvitelét is kellend czélba venni.

Nevesb theoretikusaink közül ez időben: Skerletz Miklós, és Berzeviczy Gergely, valamint a „Dissertatio

¹⁾ E közben többször kényszerülve leszek 1868-ban megjelent munkámra: „A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon“, utalni.

de statistica et industria nationali Hungarorum“ című és 1792-ben (névtelenül) megjelent kitűnő műnek szerzője szintén panaszosan érintik az ország gyér népességét, Schwartner tanár statistikájának 2-dik kiadása I-ső kötetének 116—117-ik lapján ellenben egyenesen azt mondja, hogy az ország népessége jó belső institúciók mellett ötven év alatt bizton megkétszereződhetik, s pedig a nélkül, hogy (mint magát kifejezi) pfalziak és svábokra lenne szükség. — A népesség gyér voltából származó munkaerői hiányt emlegeti még Bcke Farkas, győri jogakadémiai tanár e század első tizedében s Sonnenfels ismeretes populationistikai irányú közgazd. munkájának fordítója; ugyanilykép ama kereskedelmi bizottság is, mely 1802-ben kormányi felszólításra készített „jelentésében“ arra utal, hogy a hazai ipar s közgazdaság felvirágzása csak úgy érhető el, ha külföldről iparosoknak és műszakilag képzett egyéneknek bevándorlása, azoknak nyújtandó kedvezmények, adómentesség stb. által eszközöltetnék.

III.

Még intensivebbé vált e meggyőződés s a munkaerők hiányának szükségérzete az 1825/27-ki országgyűlés alatt halhatatlan Széchenyi n k által megindított közgazdasági reformmozgalmaink közepette. A nagy lángész, a ki első, és senkitől felül nem múlt azon státusférfiu volt, a ki a kulturális és az anyagi reformok párvonalos s egymást feltételező keresztülvitelének szükségességét egész horderejében felismerte és hirdette: annyira át volt hatva az ország népességének általában s különösen nagyobb közgazdasági feladatok megoldására való elégtelenségétől, hogy nem egyszer mondá meghittebb körökben, hogy „Magyarországon még az apagyilkosra sem kellene a halálbüntetést alkalmazni;“ s szüntelenül hangoztatá, hogy hazánk gazdasági hátramaradásának egyik legfőbb oka a belső *consumtio csekélységében* ²⁾, s a népességi töké és értelmiség elégtelen voltában keresendő, s hogy minden igyekezetnek arra kell irányoztatnia, hogy az e részbeni hiány

²⁾ Lásd *Stadiumja* ntolsó fejezetét, de főleg a 71. s k., 114. s k., 251. s k. és 278-ik lapjait.

mielőbb pótoltsék. Meg kell egyébiránt jegyeznünk, hogy (a mint az épen most idézett helyei „Stádiumjának“ is mutatják) Széchenyi távolról sem tartozott a populationisták ember-tömegbálványzó iskolájához, s hogy mint sok egyéb tekintetben, ugy e kérdést illetőleg is sokkal egészségesebb közgazd. tanokat szitt be Anglia azon időben virágzó classikusainak egy Malthusnak, Benthamnek, Ricardónak, James Millnek műveiből, semhogy be ne látta volna, hogy nem ép maga a sűrű népesség, hanem a kvalifikált s az ország általános anyagi fejlődésével arányosan szaporodó népesség az, a mely igazán előnyös és kívánatos az országra nézve.

A harminczas és negyvenes évek folyamában a gyarmatosítás kérdése a sok egyéb nagy reformkérdések, politikai, kulturális és közgazdasági feladatok körüli mozgalmakban némileg háttérbe szorult. Nem mintha hiányzottak volna egyes szakférfiak, kik a mezőgazdasági viszonyaink s agrarpolitikai állapotaink általános újjászervezésére irányult törekvésekben ennek a momentumnak is figyelmet nem szenteltek volna, hanem annyiban, hogy a közérdeklődés, a publicistika, a törvényhozás és a kormányzat-tevékenységek súlypontját más tárgyakra helyezék, s az egész reformmozgalom maga sokkal egyetemesebb jellegű volt, semhogy egyes kérdések a közérdekeltséget soká lekötni birták volna. — Daczára egyébiránt ez iránylatnak, figyelemreméltó nyilatkozatokat birnunk e korszakról két országos nevű s ma is még körünkben működő szakembertől, ugymint Érkövy Adolf és Korizmies Lászlótól. Az első jelesül egy 1842-ben közzétett értekezésében, az utóbbi pedig azon nagybecsű cikksorozatban ³⁾, melyet az 1846-ki év folyamában az akkoriban tekintélyes állást elfoglalt szakközlönyben „A Magyar Gazda“ közzétett, elmélkedik e tárgyról. Mindkettőnek érvelése oda irányulván, hogy a gyarmatosítási ügyben, sajátságos helyzetünkre való tekintettel, ovatosan kell eljárunk; hogy az annyira fontos nemzetiségi momentumot számításainkban szem elöl tévesztenünk nem szabad, hogy ily, első

³⁾ „Korszerű agitatio a szem elöl tévesztett mezei gazdaság érdekében“ cz. alatt. L. még Kantz: Nemzetgazd. Eszmék fejlődési története 354. sk. és 413. s k. lapokon.

vonásban országos jellegű kérdésben, az államgazdasági felsőbb tekintetnek kell az irányadónak lennie, stb.

Meg kell itt még emlékeznem egy e korbeli jeles írónkról, a ki majdnem valamennyi honfitársaink között a legelső volt, a ki közgazdaságunk állását, szükségait és feladatait egy rendszeres (elméleti és praktikus irányú) dolgozatban egybefoglalva kifejté, s egyebek közt az itt szóban lévő kérdésre is reflektálva, nyilatkozott; értem a harminczas évek végén elhalálozott Erdélyi Jánost⁴⁾, a ki hírneves statistikusként Fényes Elek által 1843-ban közzétett „Nemzeti Iparunk“ című könyvében (eltérőleg Érkövitől, Korizmicstól s másoktól) egész határozottsággal külföldről (s pedig Németországból) való gyarmatosítás mellett szólal fel, s egyenesen előitéletnek nevezi az e részben itt-ott tapasztalható idegenkedést és aggodalmakat.⁵⁾

Egy másik figyelmet érdemlő mozzanat, melyet ez időre nézve említetlenül hagyni nem lehet, az, hogy a negyvenes évek elején indult meg Németországban a közgazdasági irodalomban, jelesül az ismeretes reform-agitator List Frigyes kezdeményezésével a törekvés a németek figyelmét colonisatiói tekintetből hazánkra irányítani; törekvés, melynek háttérét ugyan ennél az eszménél sokkal messzebb ezélatú tervek és aspirációk is képezék, s melyeknek ma is nem ritkán hallható, bár általunk se jogosnak, se kívánatosnak soha el nem ismerhető jelszava az ismeretes „Deutschlands Culturmission nach Osten“. A jelzett List-féle felszólalásról azonban csak alább kívánok egyet-mást tüzetesebben megérinteni.

IV.

A nagy államrázkódtatás, melyen hazánk 1848- és 1849-ben keresztül ment, meg a reá következő súlyos idők, mint sok más fontos eszmét, úgy a gyarmatosítás eszméje iránti közvetlen s hazafiaktól kiinduló érdeklődést is háttérbe szorították. A betelepítés kérdése az akkor mérvadó hatalmi factorok tanácskozásában nem szerepelt ugyan utolsó sorban; sőt nem egy

⁴⁾ A Károlyi grófi család volt jószágigazgatóját.

⁵⁾ V. ö. „Nemzeti Iparunk“ cz. munkája 239—241-ik lapjait.

terv, értekezés, tanács stb. látott akkortájt a kormánynyal viszonyban állott közlönyökben világot. Azonban hazai illetékes szakembereink, irodalmunk, publicistikánk, a szoros hazai érdek parancsolta szempontot sohase téveszték szem elől. — Jelentékenyebb mozzanatként említhetők az e korbéli irodalmi nyilatkozatokból: Török Jánosnak a „Pesti Napló“ 1855-ki folyamának első felében közzétett s később „Nemzetgazdasági és Publicistikai Dolgozatok“ cz. munkájában ismételten napvilágot látott polemikus cikksorozata a „Telepítésről“, melyben a rideg aristokratiko-conservatív irányu, de a haza és nemzeti-ség ügyét melegen védelmező publicista ékes tolla egész erejével a belföldi gyarmatosítás elve mellett tör lándzsát. A másik Galgóczy Károly, a ki ugyancsak a „Pesti Napló“ hasábjain bocsátá közzé (szintén 1855-ben) e részbeni tanulmányai eredményeit s iparkodott a nézetek felvilágosításához járlni. — Más irányban nem érdektelen, bár félszeg, nyilatkozata az e tárgy körüli eszmesurlódásnak az ötvenes évek végén azon egy ízben (az országos gazdasági egyesület egyik közgyűlésén) kifejezésre jutott nézet (illetve indítvány), miszerint, szemben az oly feltűnőleg érezhető hiánynyal munkásokban és a hazai népesség gyér voltával: jutalom-díjak lennének oly földműveseknek nyújtandók, a kik bizonyos nagyobb számú családtagokkal dicsekedhetnének. Mely tekintetben csak igen röviden azt kívánom megjegyezni, hogy ezen több jó szándékkal mint szakértelemmel kifejezett nézet ellenében ugyanazon gyűlésen nem kisebb nyomatéku férfi szállott síkra mint Deák Ferencz, a kinek beható ellenérvelése az indítványozó nemes főurat egykét partolójával elnémitotta.⁶⁾

A hatvanas évek közjogi állapotaink jobbrafordultát s vele országos és nemzetgazdasági viszonyaink javítására irányuló törekvéseink szabadabb érvényesülését hozván meg, egyebek közt a telepítés kérdése is újlag szőnyegre került. Oly közeliék lévén ez idők a mienkhez, hogy a lefolyt mozgalmak egyes

⁶⁾ E tárgyalás szolgáltatott alkalmat (szerénytelenség nélkül legyen megemlítve) e sorok írójának is ugyanekkor felszólalni ez ügyben, egy terjedelmes cikksorozatban, mely a „Gazdasági Lapok“ 1860-ki folyama 2-ik felében e czim alatt: „Munkáskezekbeni hiányunk, annak okai és orvoslási módjai“ jelent meg.

fontosb momentumai mindnyájunk élénk emlékezetében vannak: legyen elég egyszerűen (hazai irodalmunkat illetőleg) még arra utalnom, miszerint az 1865/67-ben beállott nagy átalakulás közepette, a telepítés és colonisatio kérdése szintén több jeles szakemberünk részéről felkaroltatott s nyilvános méltatás tárgyává tétetett. Így nevezetesen, majd futólag, majd behatóbban foglalkoznak vele Darányi, Hideghéty, Sporzon s más mezőgazdasági autoritásaink; Érkövy a „Magyar Világ“ cz. politikai napilap 1866-ki folyama juliushavi számaiban; Keleti Károly a „Magyar Sajtó“ 1865-ki egynémely számában, Szathmáry Károly az általa szerkeztett „Magyarország anyagi Érdekeink“ című folyóiratban stb.

A legutóbbi időkből is vannak egynémely figyelemreméltóbb enunciációk publicistikai irodalmunk köréből, melyek közül azonban csak nem rég elhalálozott kitünő nemzetgazdasági írónk Horn Ede azon rövid bár de határozott jellegű fejtegetésére akarok utalni, mely a szóban forgó kérdést illetőleg 1874-ben közrebocsájtott „Államháztartásunk rendezéséről“ című dolgozatában foglaltatik, és abban culminál⁷⁾, hogy munkás kezekben hiányunkon csak egy nagyobb mérvben eszközendő s pedig külföldről való betelepítés (gyarmatosítás) által segíthetni, Magyarországon új vér ilyenmő beoltására van szükség, s nincs okunk tartani attól, hogy ez által, főleg ha Németországból történnék a telepítés, nemzetiségünk érdekén valami csorba ejtetnék. — Az utóbbi időkben megjelent nagyobb szabásu közgazdasági dolgozatok közül tüzetesebben a gyarmatosításról nincsen ugyan szó; azonban azon egykét futólagos megjegyzés is, mely például gróf Lónyay Menyhért 1869-ben közzétett kitünő felterjesztésében az uralkodóhoz az „Államvagyonról“⁸⁾, azután Keleti Károly pályakoszorúzott „Hazánk és Népe“ című (1871-ben megjelent) művében⁹⁾, Korizmics László 1867-ben irt tartalomdús „Gazdasági Leveleiben“ található, — bizonyosságát képezi annak, hogy az ügy iránti érdeklődés egy pillanatig sem szünetelt, s hogy azon rendszerében a reformoknak, a melyek nemzeti gaz-

7) V. ö. id. művének 51—53. lapj.

8) V. ö. annak 29. §. és 55. tk. lapj.

9) V. ö. annak 45-ik lapj.

daságunk emelése- és előbbrevitelére nézve minden messzebblátó hazai szakférfiu által szükségeseknek és halaszthatlanoknak tartatnak: a telepítés is egy s pedig kiváló momentumot képez.

Ez volt állása és fejlődésmenete hazai publicistikánk és irodalmi eszmemozgalmunknak 1790-től a jelen korig. — Legyen szabad, mielőtt zárjegyzeteimet az elsoroltakra, megtenném, kiegészítéseül ez utóbbiaknak, azon nem érdektelen egy-két irodalomtörténeti mozzanatot is feltüntetnem, melyre a jelen kérdés N é m e t o r s z á g b a n, a fentérintett List-féle felszólalástól fogva, alkalmat adott, s mely a külföldnek e részbeni fel-fogásáról némi tájékoztatót képez.

V.

Csak a legkiválóbb egy-két momentumra fogok reflektálni. Először jelesül magára L i s t r e, mint a ki ¹⁰⁾ először penditette pedig az eszmét, hogy a németeknek Európa keletiebb fekvésű országai s nevezetesen Magyarország felé kellene irányozniok gyarmatosításukat. — E sok tekintetben nagy, sőt praktikus tevékenysége és tevékenységének eredményei és célzatai szerint még maig is utól nem ért közgazdasági reformer-je Németországnak, egyebek közt azon meggyőződésből indult ki, hogy hazájának nemzetgazdasági jövője ez utóbbit előkelőkép a k e l e t r e utalja, s hogy e célból Németország meg különösen a List által tüzetes tanulmány tárgyává tett, sőt meg is látogatott s nagyobb jövőre érdemesnek és képesnek hitt Magyarország közt bizonyos v i s z o n y l a t, élénkebb kereskedelmi és közlekedési érintkezés stb. szükséges, s hogy különösen mindkét államnak előnyére válnék, ha tervszerűleg megállapított módon Németország felesleges munkaerejének Magyarországba való átültetése eszközlőbe vétetnék, s mint magát értekezése egyik helyén ¹¹⁾ kifejezi: „a jóra való, szelid és szorgalmas német az eleven vérmérsékű, lovagias, s hazafias érületű magyarral

¹⁰⁾ S pedig 1842-ben a „Deutsche Vierteljahrsschrift“-féle folyóiratban. (Ujlag lenyomva List 1850-ben közzétett: Gesammelte Schriften-jei II-ik kötetében).

¹¹⁾ V. ö. Gesammelte Schriften II-ik köt. 210 s köv. és 303—321. l.

közelebbi összefüggésbe jutna.“ Hozzáttéven, miszerint Magyarország idegen munkaerőnek és tőkének betelepítése nélkül közgazdaságilag felvirágozni nem könnyen fog. Mig annak bizonyításaul, hogy neki e tervével távolról sincs szándéka Magyarország nemzetiségi érdekeit sérteni, s hogy mily döntő súlyú jelentőséget tulajdonít hazánknak a Habsburg dynastia széles birodalmában, a következő emlékezetes, bár Lajtántúli szövetségescinktől fájdalom igen sokszor figyelmen kívül hagyott nyilatkozatot, illetőleg tanácsot adja ¹²⁾: „Ungarn ist für Deutschland der Schlüssel zur Türkei, und zur ganzen Levante, zum Orient; und zugleich ein Bollwerk gegen nordische Uebermacht. Ein freies, bevölkertes, reiches, aufgeklärtes und starkes Magyarereich ist durch die Natur der Dinge gezwungen, mit Deutschland für immer Bruderschaft zu machen. Diejenigen Deutschen, die Ungarn germanisiren wollen, sind über die Interessen der deutschen Nation gewaltig im Irrthum. Wäre nicht die magyarische Nationalität erwacht, es wäre im Vortheil Deutschlands gelegen, sie zu wecken; ja man soll die schleunige Magyarisirung der nach Ungarn auswandernden Deutschen fördern.“ (S mindezt egy telivér német lelkületű, hazáját bálványozó, sőt érte martyrhalált is halt államférfi mondja!) Más helyen pedig imigy nyilatkozik: „Auf den Fortschritten Ungarns beruht die Zukunft der ganzen österreichischen Monarchie; Oesterreich hat keine Zeit, Ungarn einen langsamen Entwicklungsgang verfolgen zu lassen; Ungarns Erhebung auf die Stufe eines reichen, freien, wohlorganisirten und zufriedenen Landes ist für die österr. Monarchie eine Existenzfrage“ stb.

Egy másik nagy tekintélye a németeknek nemzetgazdasági téren, a ki szintén Magyarország gyarmatosítását, s pedig németekkel hangsúlyozza, az ünnepelt lipcsei tanár Roseher Vilmos, a ki 1854-ben először s azóta már 12 kiadásban

12) Csak mellesleg álljanak itt még List következő figyelmeztető szavai Austriának államférfiaihoz. „Keine Aufopferung, keine Concession, kein Beruhigungsmittel soll als zu gross erscheinen,“ stb. azon célra, hogy Magyarország azzá lehessen, a minek List szerint az osztrák monarchia érdekében is kell lennie.

megjelent nagy becsü kézikönyvében¹³⁾, továbbá „Kolonien, Kolonialpolitik, und Auswanderung“ czimű remek monographiájában (a 358. s köv. lapokon) arra utal, hogy német munkaerő és tőke meg intelligentia által Európa ezen területein egy virágzó közgazdasággal bíró s hatalmas állam létesülhet. A harmadik író, kiről e részben még meg kell emlékeznünk, a hatvanas években hazánkba jött s anyagi viszonyainkat gondos tanulmányozás tárgyává tett jeles szakember Ditz Henrik, a ki 1867-ben kiadott¹⁴⁾ nagybecsü könyvében „Die ungarische Landwirthschaft“, (mely igazi tárháza figyelemreméltó adatok- és reflexióknak, de fájdalom nem eléggé találkozó méltatásra a praxisban hazánkban) a gyér népességet szintén egyik okául tekinti közgazdasági gyengeségünknek; de egyidejűleg azt is kiemeli, hogy hazai viszonyaink s különösen birtokállapotaink újabb fejlődése idegenekre nézve némi tekintetben megnehezíti a bevándorlást, s hogy valóban sűrű népesség csak akkor fog hazánkban előállni és tartós alapon létesülhetni, hogyha az ország iparilag fejlettebb s intensivebb műveltségű leend.

Ezekhez sorakoznak végül a következő kisebb-nagyobb terjedelmű s a gyarmatosítást, tekintettel hazáukra, szemügyre vevő dolgozatokat közzétett írók, ugymint: Höfken: Deutsche Auswanderung (1850.), Matthäi: Beiträge zur landwirthschaftlichen Organisation Ungarns (1857), Oppenheimer: Die Auswanderung nach Ungarn (1866) s Richter Fauchernek ismeretes „Vierteljahrsschrift für Culturgeschichte und Volkswirthschaft“ czimű évnegyedes folyóiratában foglalt értekezésével, melyekből több irányban becses tájékozás merithető, habár nem mindeniknél találkozunk viszonyaink kellő tárgyilagosságú méltatásával.

VI.

Ezzel végéhez érve feladatombnak, csak röviden egy az ismertetett csmemozgalomból levonható eredményt kívánok

¹³⁾ System der Volkswirthschaft. Erster Band. Die Grundlagen der Nationalökonomie.“ Jelesül a 260. §-ban, — s különösen e tárgy körüli tanári előadásában.

¹⁴⁾ Halásztól magyarra is lefordítva.

constatálni. És ez az: hogy hazai íróink egész sorában 1790-től a legújabb korig határozottan túlsúlyban van azon nézet, hogy telepítés ugyan égető szükség, de e telepítés lényegileg bel-földi, saját erőinkre támaszkodó legyen; s hogy csak két kiválóbb szakférfi, ugymint Erdélyi a 48-as idők előtt, és Horn E. a 48-as korszakon innen követel betelepítést külföldről, névszerint Németországból. — A második az, hogy a legtöbb felsorolt író a telepítés kérdését előkelőleg mezőgazdasági viszonyainkra való tekintettel tárgyalja, holott a műipariakra való figyelem és szempont is szerfelett fontos, s egyidejűleg méltatandó. — Végül az, hogy lehetlen e kérdés kellő alaposságú megoldása, ha egykorúlag hazai népességi ügyünk egyéb momentumai, a honosítás és beköltözködés, meg a lakosság okszerű módon való szaporodására befolyást gyakorló többi tényezők, erkölcsi, közigazgatási, közgazdasági stb. feladatok és intézkedések is egyidejűleg számba nem vétetnek, s az eljárás egy mind e momentumokat tüzetesen méltató s helyesen combináló rendszerre nem alapittatik.

E kérdéseknek megvitatása nagybecsű kezdeményeit a t. olvasó a jelen füzet egy más értekezésében találja, kiváló tekintettel annak gyakorlati oldalaira is. Az egész feladvány általános tudomány-elméleti szempontból való tárgyalása, figyelemmel annak európai állására, a colonisatio közgazdasági és culturális alapjaira, hatásaira és történetére, végül arra, megvan-e fajunkban igazán az erő és képesség e nehéz alakítási processus sikeres kivitelére: egy további értekezésnek képezheti tárgyát, a melyet más alkalommal kísértendünk meg.

KAUTZ GYULA.